

Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

Τὸ κατὰ τὴν νοτιάν ἄκρην τοῦ ὀπισθοδόμου τοῦ Παρθενῶνος μεσαιωνικὸν κτίσμα οὐδέποτε ἐμελετήθη συστηματικῶς, ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν δὲ αὐτὴν προσεκτικῆς μελέτης προήλθον οἱ διάφοροι χαρακτηρισμοὶ τοῦ ὡς κωδωνοστασίου καὶ ὡς μιναρῆ. Ὁ πύργος πράγματι οὗτος ἐθεωρήθη ὡς κωδωνοστάσιον ἀνεγερθὲν κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα ὀλίγον πρὸ τοῦ 1175¹ ἢ κατὰ τοὺς φραγκικοὺς χρόνους², ἐνῶ κατ' ἄλλους οὗτος κατεσκευάσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ὡς μιναρῆς³. Ἄλλοι τέλος ὑπεστήριξαν ὅτι τὸ ὑπὸ τῶν Φράγκων κτισθὲν κωδωνοστάσιον μετεβλήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς μιναρῆν⁴.

Ἡ παροῦσα μικρὰ μελέτη σκοπὸν ἔχει τὴν κατὰ τὸ δυνατόν διευκρίνησιν τοῦ προορισμοῦ τοῦ κτίσματος τούτου, καθὼς καὶ τῆς πιθανῆς χρονολογίας τῆς κατασκευῆς του.

Πρῶτον ὁμως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν τὸ κτίσμα κάπως λεπτομερέστερον⁵ (εἰκ. 1, 2). Τοῦτο ἔχει, ὡς εἴπομεν, οἰκοδομηθῆ εἰς τὴν νοτιάν ἄκρην τοῦ ὀπισθοδόμου. Τρεῖς τοῖχοι εἰς σχῆμα Π ἐκ μαρμαρίνων δόμων (εἰκ. 3)⁶, κτισμένοι μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων πρὸς Ν. κιόνων τοῦ ὀπισθοδόμου καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς παραστάδος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, ἔχουν προσκολληθῆ εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, σχηματίζοντες μετ' αὐτοῦ κανονικὸν τετράγωνον. Τοῦτο περικλείει κοχλίαν ἐλικοειδοῦς κλίμακος κτισμένον διὰ πλίνθων καὶ πωρίνων δόμων κατὰ σύστημα καθαρῶς βυζαντινόν.

Προτοῦ ὁμως συνεχίσωμεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ κτίσματος τοῦ νῦν ὑπάρχοντος, εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ πύργος οὗτος διεδέχθη ἄλλο κτίσμα εὐρισκόμενον προγενεστέρως εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν. Πράγματι, μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων πρὸς Ν. κιόνων τοῦ ὀπισθοδόμου διακρίνονται σαφέστατα ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου δύο μικραὶ ἀβαθεῖς κυλινδρικοὶ κοιλότητες ἀπέχουσαι ἀλλήλων 1.00 μ. (εἰκ. 4).

1 X. ΜΠΑΡΛΑ, Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, Ἀθήναι 1959, 42 καὶ σημ. 1, ὅπου γράφεται, ἐκ παραδρομῆς, ὅτι δέχομαι τοῦτο ὡς φραγκικόν. Τὸ Α' τεῦχος ὁμως τοῦ Εὐρετηρίου τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὸ ὁποῖον παρέμπει, ἔχει γραφῆ ὑπὸ τοῦ κ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (βλ. ἐπομνημείωσιν) καὶ ὅχι ὑπ' ἐμοῦ.

2 Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Τεῦχ. Α', Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν χριστιανικῶν Ἀθηνῶν κλπ., Ἀθήναι 1927, 39. FR. DEICHMANN ἐν AM 63/64, 1938/9, 136.

3 A. MICHAELIS, Der Parthenon, Leipzig 1871, 55. Τοῦτον ἀκολουθεῖ καὶ ὁ A. BOETTICHER, Die Akropolis von Athen, Berlin 1888, 17. Βλ. ἐπίσης F. GREGOROVICUS, Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ

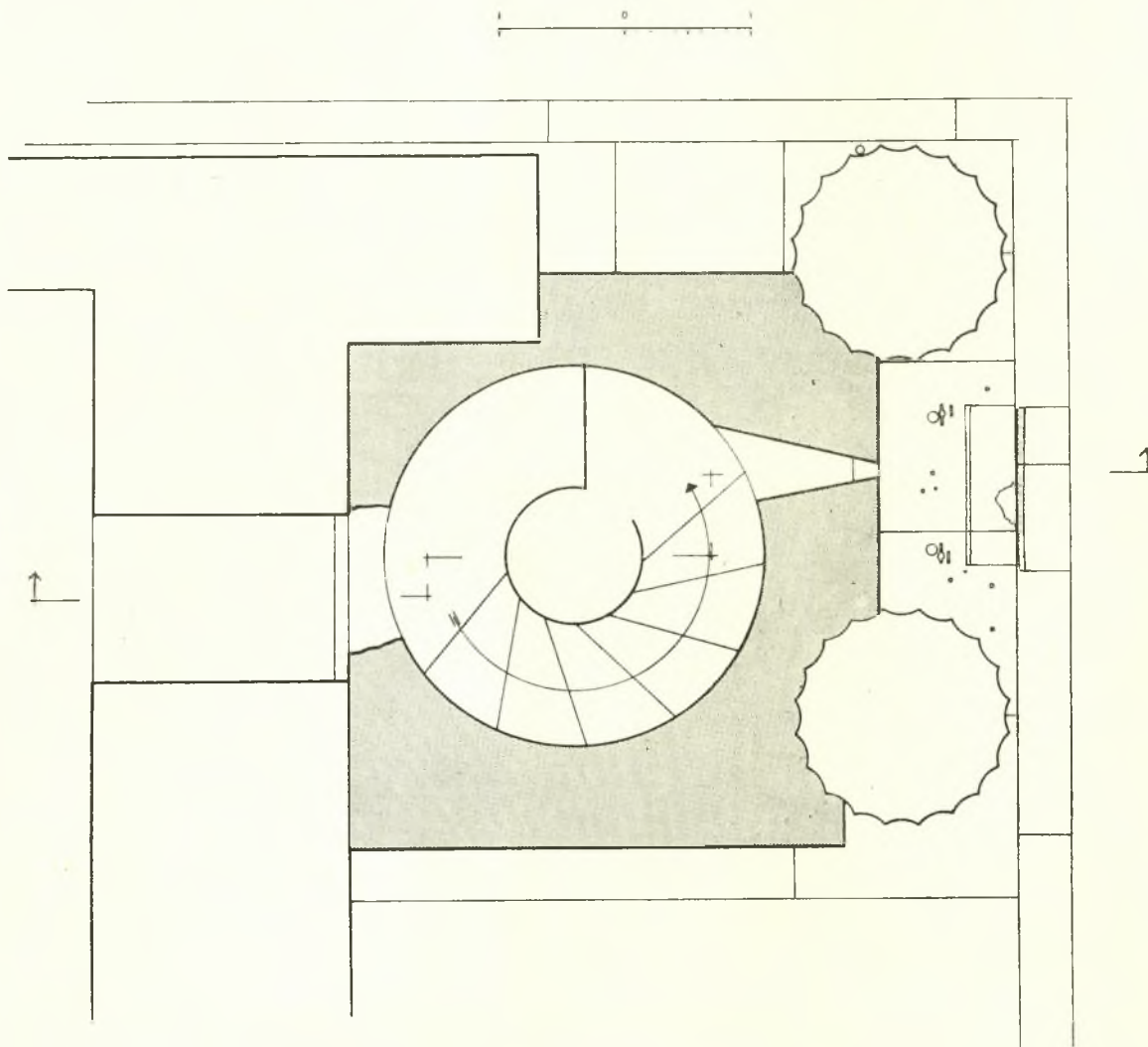
τοὺς μέσους αἰῶνας, μετάφρ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ (Βιβλ. Μαρσαλῆ). Π, 405.

4 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. DEICHMANN, ἔ.ἀ.

5 Τὰ ἐδῶ παρατιθέμενα ἀκριβέστατα σχέδια ἐγένοντο κατὰ παράκλησίν μου ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως κ. X. Μπούραν, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα.

6 Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη φωτογραφία προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον τῆς ὑπὸ τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρυματος Ἐρευνῶν καταρτισθείσης Ὁμάδος Ἐρεῦνης τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Ἑλλάδος. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν φωτοτυπίαν παρὰ M. COLLIGNON-FR. BOISSONAS, Le Parthénon, Paris 1912, πίν. 135c.

Οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι αἱ ἀβαθεῖς αὐταὶ κοιλοότητες ἐχρησίμευον διὰ τὴν ἐντὸς αὐτῶν περιστροφὴν τοῦ κάτω μεταλλίνου πέρατος τῶν δύο φύλλων θύρας¹. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐπιβεβαιώνουν αἱ πρὸ τῶν κυλινδρικών κοιλοτήτων ὑπάρχουσαι κανονικαὶ ἐκβαθύνσεις διὰ τὴν στερέωσιν μαρμαρίνου θυρώματος. Τέλος

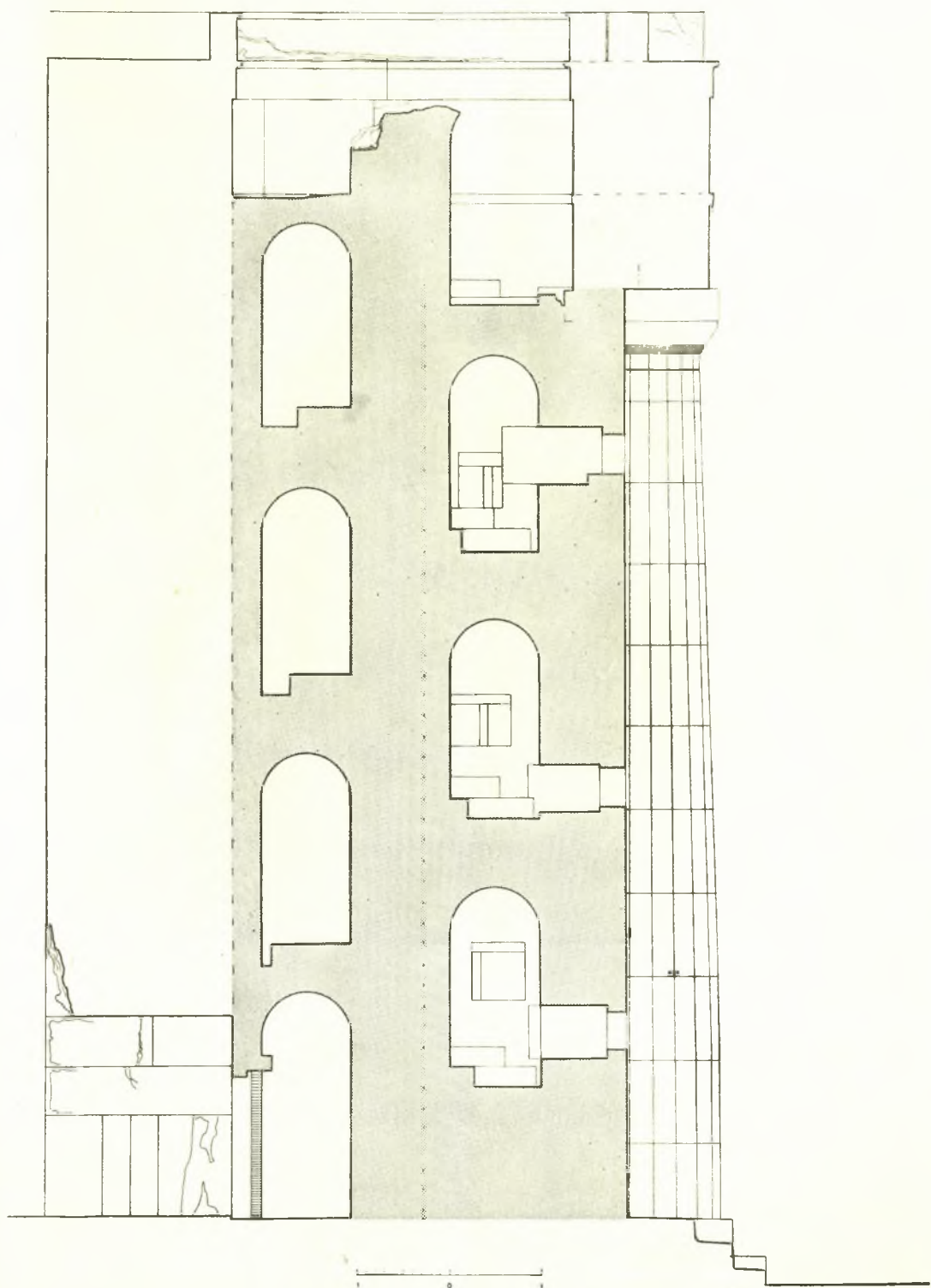
Εἰκ. 1. Ὁ μεσαιωνικὸς πύργος τοῦ Παρθενῶνος. Κάτωρις.

αἱ δύο βαθμίδες τοῦ ὀπισθοδόμου πρὸ τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐκβαθύνσεων καὶ εἰς τὸν ἄξονα αὐτῶν ἔχουν λαξευθῆ κατὰ τρόπον χονδροειδῆ, διὰ νὰ σχηματισθῆ, εἰς μῆκος 1.28 μ. περίπου, κλίμαξ μὲ χαμηλοτέρας βαθμίδας ὀδηγοῦσα πρὸς τὴν παλαιὰν αὐτὴν θύραν².

1 Εἰς τὸ μεταξύ τῶν κυλινδρικών ἐκβαθύνσεων διάστημα ὑπάρχουν τρία ἄλλα μικρότερα λαξεύματα, δύο τετράγωνα καὶ ἓν στρογγύλον. Πρόκειται ἴσως περὶ τῶν τόρμων τῶν συρτῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐστερεοῦντο τὰ θυρόφυλλα. Βλ. σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Ξυλόστε-

γος παλαιοχριστιανικῆ βασιλικῆ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, II, Ἀθήναι 1954, 413.

2 Ἡ κλίμαξ αὐτὴ εἶναι λίαν εὐδιάκριτος εἰς τὴν φωτοτυπίαν παρὰ COLLIGNON-BOISSONAS, ἔ.ἀ. πίν. 135 c.

Εἰκ. 2. Ὁ μεσαιωνικὸς πύργος τοῦ Παρθενῶνος. Τομή.

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σήμερον σωζομένου πύργου οὐδὲν ἶχνος θύρας ὑπάρχει. Ἡ διὰ μαρμαρίνων δόμων τοιχοδομία εἶναι ἀπολύτως ὁμοιόμορφος οὐδαμοῦ δεικνύουσα τὴν ὑπαρξιν ἄλλοτε ἐκεῖ θύρας ἀντιστοιχούσης πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους λαξεύματα. Τὴν ὑπαρξιν ἄλλωστε θύρας εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ σωζομένου πύργου ἀποκλείουν κατὰ τρόπον ἀπόλυτον δύο λόγοι: ἅφ' ἑνὸς ὅτι ἡ δυτικὴ πλευρὰ

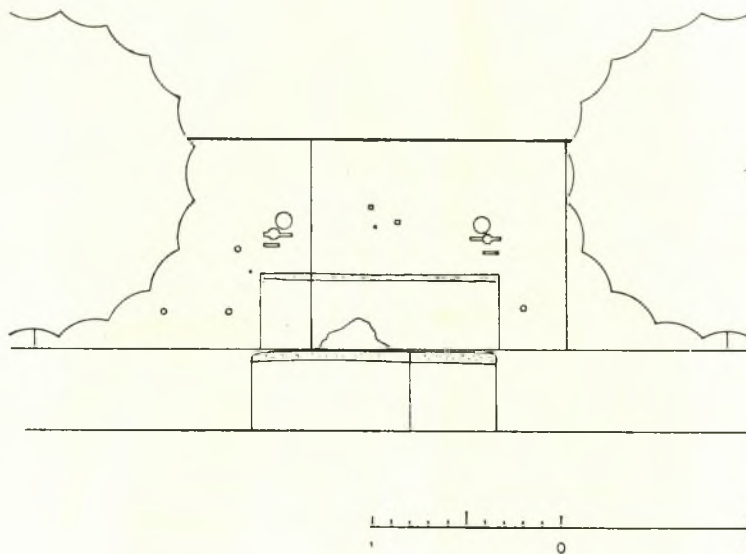

Εἰκ. 3. Ὁ πύργος τοῦ Παρθενῶνος. ΒΔ. ἄποψις.

τοῦ πύργου εὐρίσκεται 0.25 μ. ἀνατολικώτερον τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους λαξευμάτων καὶ ἅφ' ἑτέρου τὸ γεγονός ὅτι ὀπισθεν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πύργου εὐρίσκεται ὁ κοιλίας τῆς κλίμακος, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ εἶναι εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν, εἰς τὸν τοῖχον δηλαδὴ τοῦ σηκοῦ. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους λαξεύματα ἀνήκουν εἰς τὴν θύραν ἄλλου προγενεστέρου ἐκεῖ ὑπάρχοντος κτίσματος, τὸ ὁποῖον ἀνήκε πιθανώτατα εἰς τοὺς χρόνους τῆς μετατροπῆς τοῦ Παρθενῶνος εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν. Τὸ κτίσμα δὲ τοῦτο θὰ εἶχεν ἀρκετὰ πολυτελεῖ ἐμφάνισιν, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὸ μαρμαρίνον θύρωμα, ποὺ ἐκόσμηι τὴν εἴσοδόν του. Εἰς τί ὅμως ἐχρησίμευε τὸ παλαιὸν ἐκεῖνο κτίσμα δὲν εἶναι πλέον, νομίζω, δυνατόν νὰ γνωρίζωμεν. Δὲν ἀποκλείεται ἔν τούτοις ἡ πιθανότης νὰ ἦτο τοῦτο τὸ Βαπτιστήριον, ἐξάρ-

τημα ἀπαραίτητον τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν¹.

Ἐπανερχόμεθα τώρα εἰς τὸν σήμερον σωζόμενον πύργον. Ἡ ἐντὸς αὐτοῦ ἐλικοειδῆς κλίμαξ ἀρχίζει, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν, ὅπου εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ σηκοῦ ἔχει ἀνοιγῆ, κατὰ τρόπον ὄχι πολὺ ἐπιμελῆ, χαμηλὴ θύρα. Ἡ κλίμαξ αὕτη, ἡ ὁποία φωτίζεται κατὰ διαστήματα ἀπὸ στενὰ ἐπιμήκη παράθυρα πλατυνόμενα εἰς τὸ ἐσωτερικόν, φθάνει μέχρι τοῦ χώρου τοῦ ὑπεράνω τῶν φατωμάτων τοῦ ὀπισθοδόμου, μέχρι δηλαδὴ τῆς βάσεως τῆς ἀμφικλινοῦς στέγης τοῦ ἀρχαίου μνημείου. Τὸ πρὸς τὰ ἄνω πέρας τῆς κλίμακος εἶναι κατεστραμμένον καὶ συνεπῶς

Εἰκ. 4. Λαξεύματα πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου.

δὲν γνωρίζομεν ἂν αὕτη ἐπροχώρει ἀκόμη ὑψηλότερον, ἂν καὶ τοῦτο θὰ πρέπη, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ν' ἀποκλεισθῆ.

Εἰς τί ὅμως ἐχρησίμευεν ὁ πύργος οὗτος; Ἡ πρώτη καὶ φυσικωτέρα σκέψις θὰ ἦτο νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ κωδωνοστασίου. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὕτη, τὴν ὁποίαν ἔκαμον, ὡς εἶδομεν, καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί, προσκρούει εἰς ἀνυπερέβλητα, ὅπως νομίζω, ἐμπόδια. Εἰς τὰ σωζόμενα δηλαδὴ κωδωνοστάσια οἱ τοῖχοι τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου φέρουσιν ἀπαραιτήτως ἀνοίγματα μονόλοβα, δίλοβα ἢ τρίλοβα ἐπιτρέποντα τὴν ἐλευθέραν ἐξοδὸν τοῦ ἤχου τοῦ παραγομένου ἀπὸ τὴν κροῦσιν τοῦ σημάν-

¹ Ὁ ΜΙΧΑΗΛΙΣ, ἔ. ἀ. 50 κ. ἔξ. καὶ τοῦτον ἀκολουθῶν ὁ ΒΟΕΤΤΙΧΕΡ, ἔ. ἀ. 17, εἶχον ὑποθέσει ὅτι εἰς τὴν θέσιν, ὅπου σήμερον ὁ πύργος, εὕρισκετο ἀρχικῶς τὸ Βαπτιστήριον. Τὴν εἰκασίαν τῶν αὐτῆν ἐστήριζον εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ΒΑΒΙΝ (1672) καὶ τοῦ ΣΡΟΝ (1676) λεγόμενα περὶ τῆς εἰς τὸν ὀπισθόδομον μεγάλης μαρμαρίνης λεκάνης, τὴν ὁποίαν οἱ δύο αὐτοὶ περιηγηταὶ ἐνόμιζον κολυμβήθραν. (Τὰ σχετικὰ κείμενα προχείρως παρὰ ΜΙΧΑΗΛΙΣ, ἔ. ἀ. 337. 35 καὶ 341. 149.) Ἡ μαρ-

μαρίνη ὅμως αὕτη λεκάνη ἀνήκεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν Φιάλην τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας. Βλ. δι' αὐτὴν Δ. ΠΑΛΛΑΝ εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 1932, περίοδ. Γ', τόμ. Α' (=Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 1933), 19 κ. ἔξ. Ὁ ΣΟΛΙΓΝΟΝ, ἔ. ἀ. σ. 14, εἰκ. 20, εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Παρθενῶνος ὡς ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύει ἐκ τοῦ Michaelis, τοποθετεῖ ἐπίσης εἰς τὴν θέσιν τοῦ πύργου (O) τὸ Βαπτιστήριον.

τρον¹ καὶ ἀργότερον τῶν κωδώνων². Ὁ πύργος ὅμως τοῦ Παρθενῶνος, μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ νῦν σωζομένου ὕψους του, ὄχι μόνον οὐδὲν τοιοῦτο ἀνοιγμα φέρει, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ κλίμαξ φθάνει μέχρι τῆς κορυφῆς του. Διὰ τὸν ἀσφαλῆ λοιπὸν χαρακτηρισμὸν του ὡς κωδωνοστασίου θὰ πρέπη νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς ἀκόμη τοῦλάχιστον ὀρόφου φέροντος εἰς τὰς πλευράς του ἀνοίγματα. Θὰ πρέπη δηλαδὴ νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ πύργος³ διετρόπα τὴν στέγην τοῦ ἀρχαίου μνημείου, ὑπεράνω τῆς ὁποίας θὰ ὑψοῦτο ὁ τελευταῖος ὄροφος ὁ φέρων τὸ σήμαντρον ἢ τοὺς κώδωνας. Ἡ παραδοχὴ ὅμως μιᾶς τοιαύτης ὑποθέσεως παρουσιάζει πολλὰς δυσκολίας. Πράγματι, ἡ ἐλικοειδὴς κλίμαξ οὐδὲν ἔχνος δεικνύει δυνάμενον νὰ μᾶς πείσῃ ἀπολύτως ὅτι αὕτη συνεζίζετο πρὸς τὰ ἄνω. Καὶ τοῦτο βεβαίως θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ θεωρηθῆ τυχαία σύμπτωσις. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ ζήτημα τῆς θέσεως τοῦ τουρκικοῦ μιναρῆ, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπιστεύθη ὅτι μετεποιήθη τὸ κωδωνοστάσιον.

Ὁ μιναρὲς οὗτος εἰς τὰς περισσοτέρας γνωστὰς ἀπεικονίσεις τοῦ Παρθενῶνος πρὸ τῆς ἀνατινάξεώς του ὑπὸ τοῦ Morosini τὸ 1687 εἶναι, κατὰ τρόπον παράδοξον, σχεδιασμένος εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ἀρχαίου μνημείου³. Πρόκειται ὅμως, χωρὶς ἀμφιβολίαν, περὶ σχεδιαστικοῦ λάθους, διότι καὶ εἰς τὸν μέγαν ἐλαιογραφικὸν πίνακα τοῦ Μουσείου τῆς Chartres, τὸν παριστάνοντα τὸν μαρκήσιον de Nointel εἰς τὰς Ἀθήνας (1674)⁴, καὶ εἰς πολλὰς ἀπὸ τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ βομβαρδισμοῦ τοῦ Παρθενῶνος ὁ μιναρὲς εἶναι σχεδιασμένος εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν, εἰς τὴν πραγματικὴν του δηλαδὴ θέσιν⁵. Τοῦτο ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι αἱ εἰκόνες αὗται κατὰγονται ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν μηχανικῶν Miller καὶ Verneda. Δυνάμεθα συνεπῶς νὰ βασισθῶμεν εἰς τὴν ἀκριβειάν των. Ὅτι εἰς τὰς προηγουμένως μνημονευθείσας ἀπεικονίσεις τοῦ Παρθενῶνος πρὸ τῆς καταστροφῆς του πρόκειται, ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ μιναρῆ, περὶ σχεδιαστικοῦ λάθους, γίνεται ἀπολύτως φανερὸν εἰς τὰς δύο χαλκογραφίας, πρὸ συνοδεύουν τὸ βιβλίον τοῦ FANELLI, *Atene Attica* (1707). Εἰς τὴν μίαν, εἰκονίζουσιν τὴν Ἀκρόπολιν ἀπὸ νότου, ὁ μιναρὲς εἶναι σχεδιασμένος ὀπισθεν τοῦ Παρθενῶνος, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν, παριστάνουσιν τὴν Ἀκρόπολιν ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀντιγράφουσιν σχέδιον τοῦ Verneda (1687), ὁ μιναρὲς εὐρίσκεται καὶ πάλιν ὀπισθεν τοῦ Παρθενῶνος, δηλαδὴ τὴν φορὰν αὐτὴν εἰς τὴν πραγματικὴν του θέσιν (εἰκ. 5)⁶. Τὸ σχέδιον ὅμως τοῦ Spon (1678) (εἰκ. 6) καὶ τὰ ἐκ τούτου ἀπορρέουσιν τοῦ Cornelio Magni, τοῦ Coronelli (εἰκ. 7) κ.ἄ., ὅπου ὁ Παρθενὼν εἰκονίζεται ἀπὸ νότου, μᾶς παρέχουν μίαν ἀξιόλογον λεπτομέρειαν. Ὁ μιναρὲς δηλαδὴ εἶναι κτισμένος ἔξω τοῦ περιστελλίου τοῦ ἀρχαίου μνημείου ἐπὶ ἰδίας βάσεως⁷. Φαίνεται δηλαδὴ

1 Διὰ τὴν πιθανὴν ὑπαρξίν σημάτων εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας, τὰς ἐχούσας πύργους, βλ. J. LASSUS, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947, 236. Διὰ τὰ σήμαντρα ἐντὸς πύργων βλ. καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, I, Ἀθῆναι 1942, 235 κ. ἑξ.

2 Πολλὰ παραδείγματα εἰς τὴν μονογραφίαν τῆς ΜΠΑΡΛΑ, ἔ. ἄ. πίνακες εἰς τὸ τέλος. Ἐπίσης Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, 2α ἔκδ., Ἀθῆναι 1958, 126 κ. ἑξ.

3 Βλ. π.χ. τὸ σχέδιον τοῦ 1670, τὸ ἀρχαιότερον τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν, ἐν H. OMONT, *Athènes au XVIIe, siècle*, Paris 1898, πίν. XXIX.

4 OMONT, ἔ. ἄ. πίν. XXX. Ὁ μιναρὲς εἶναι λίαν εὐδιάκριτος εἰς τὴν λεπτομέρειαν τοῦ πίνακος, πρὸ ἐδημοσίευσεν ὁ TH. HOMOLLE ἐν BCH 18, 1894, πίν. III-IV.

5 OMONT, ἔ. ἄ. πίν. XXXIII-XXXV.

6 Αὐτόθι, πίν. XXXVI.

7 Αὐτόθι, πίν. XLII-XLIV.

κτισθείς ἐξ ἀρχῆς ὡς μιναρὸς ἔξω τοῦ μνημείου, εἰς τὸ περιστύλιον τοῦ ὁποίου εἶχε προσκολληθῆ ἡ βορεία πλευρὰ τῆς βάσεώς του¹. Ἀπὸ τὰ παλαιὰ λοιπὸν σχέδια τοῦ Παρθενώνος πρὸ τῆς καταστροφῆς του, τινὰ τῶν ὁποίων ἐμνημονεύσαμεν, συνάγεται τὸ ἀρκετὰ, νομίζω, ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ἡ στέγη τοῦ ὀπισθοδόμου οὐδέποτε φαίνεται νὰ διετροπήθη, διὰ νὰ ὑψωθῆ ὑπεράνω αὐτῆς κωδωνοστάσιον ἢ μιναρὸς.

Οὕτω τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς κτίσμα τοῦ Παρθενώνος οὐδὲν στοιχεῖον παρουσιάζει, πὺν νὰ μᾶς ἐπιτρέπη νὰ τὸ χαρακτηρίσωμεν ὡς κωδωνοστάσιον.

Ἄλλὰ τότε ποῖος ὁ σκοπὸς τοῦ πύργου τούτου; Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία

Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ Παρθενώνος ἀπὸ ΒΑ. (FANELLI).

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ Παρθενώνος ἀπὸ ΝΑ. (SPON).

ὅτι ἡ ἐντὸς αὐτοῦ ἐλικοειδῆς κλίμαξ εἶχε κατασκευασθῆ διὰ νὰ ὀδηγῆ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀρχαίου μνημείου. Ποῦ ὅμως;

Ἄν ἔχομεν ὑπ' ὄψει ἀνάλογους πύργους ὑπάρχοντας κυρίως εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Συρίας² καὶ τῆς κεντρικῆς Μ. Ἀσίας³, αἱ ἐντὸς τῶν ὁποίων κλίμακες ὀδηγοῦν εἰς τοὺς γυναικωνίτας, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀνάλογος ἦτο ὁ προορισμὸς καὶ τῆς κλίμακος τοῦ Παρθενώνος. Τοῦτο ὅμως καθιστοῦν ἐντελῶς ἀπίθανον οὐσιώδη κωλύματα. Ὁ δυτικὸς δηλαδὴ τοῖχος τοῦ σηκοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει προσκολληθῆ ὁ πύργος μὲ τὴν κλίμακα, οὐδὲν φέρει ἄνοιγμα δεικνῦον οἰανδήποτε ἐπικοινωνίαν τῆς κλίμακος μὲ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος, τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὸ ὕψος τοῦ γυναικωνίτου. Ἀπεναντίας, ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχαίου τοίχου ἐκοσμεῖτο μέχρι τῆς ὀροφῆς μὲ τοιχογραφίας, τῶν ὁποίων σώζονται τὰ λείψανα, χωρὶς οὐδαμοῦ νὰ

1 Ὁ μιναρὸς αὐτὸς κατέρρευσε ἀσφαλῶς κατὰ τὴν ἀνατίναξιν τοῦ Παρθενώνος, δὲν φαίνεται δὲ ν' ἀνεκτίσθη ἔκτοτε οὔτε νὰ κατεσκευάσθῃ ἕτερος. Εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦλάχιστον τὰς σχεδιασθείσας μετὰ τὴν ἀνατίναξιν τοῦ 1687 οὐδαμοῦ εἰκονίζεται μιναρὸς. Τὸ μικρὸν τζαμί, τὸ κτισθὲν λήγοντος τοῦ 17ου ἢ ἀρχομένου τοῦ 18ου αἰῶνος ἐντὸς τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενώνος, ποτὲ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε μιναρὸν. Διὰ τὸ τζαμί

αὐτὸ βλ. I. ΤΡΑΥΛΟΥ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960, 202 κ. ἑξ. καὶ εἰκ. 134-137.

2 LASSUS, ἔ. ἀ. 235 κ. ἑξ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστ. βασιλική, I, 146 κ. ἑξ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστι. καὶ βυζαντ. Ἀρχαιολ., 258 κ. ἑξ.

3 Βλ. π.χ. τὴν θολωτὴν βασιλικὴν τοῦ Μπὶν μπὶρ-κιλισὲ προχείρως ἐν ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 284 κ. ἑξ. εἰκ. 165-166.

φαίνεται ἴχνος ἀνοίγματος. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλο κώλυμα ὄχι ὀλιγώτερον σοβαρόν. Εἶναι δηλαδή γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ Παρθενῶνος εἰς ἐκκλησίαν τὸ δυτικὸν διαμέρισμα τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, ὃ κυρίως Παρθενῶν, ἐχρησιμοποιήθη ὡς νάρθηξ¹. Οὗτος ὅμως δὲν εἶχε γυναικωνίτην. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ MICHAELIS σημειώνει εἰς τὸ σχέδιόν του δύο στενάς κλίμακας στηριζομένας εἰς τὸν βόρειον καὶ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ νάρθηκος, αἱ ὁποῖαι ὠδήγουν εἰς τὸν γυναικωνίτην τὸν καταλαμβάνοντα τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ κυρίως ναοῦ².

Ἡ σωζομένη κλίμαξ λοιπὸν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγῇ εἰς τὸν γυναικωνίτην, τὸν ὁποῖον ἐχώριζεν ἀπ' αὐτῆς ὁ νάρθηξ. Ἀλλὰ τότε ποῦ ὠδήγει αὕτη;

Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τοῦ Παρθενῶνος ἀπὸ ΝΑ. (CORONELLI)

Προτοῦ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν μερικὰς παλαιὰς ἀπεικονίσεις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ Παρθενῶνος, ὅπως εἶχεν αὕτη πρὸ τῆς ἀνατινάξεως τοῦ μνημείου τὸ 1687 ὑπὸ τοῦ Morosini. Πράγματι, θετικὰς ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀπασχολούντος ἡμᾶς ζητήματος μᾶς δίδουν τὰ γνωστὰ σχέδια τὰ γεγνημένα τὸ 1674 κατὰ παραγγελίαν τοῦ μαρκησίου de Nointel καὶ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν ζωγράφον Ἰάκωβον Carrey, χωρὶς τοῦτο νὰ εἶναι βέβαιον³. Εἰς τὰ δύο φύλλα τ' ἀποτελοῦντα συνέχειαν τὸ ἓν τοῦ ἄλλου, εἰς τὰ ὁποῖα εἰκονίζεται τὸ δυτικὸν ἀέτωμα, βλέπομεν, εἰς τὸ κέντρον περιπόου, ὅπου τὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος, ὅτι ἓν τμῆμα τοῦ ὀπισθεν τῶν γλυπτῶν μαρμαρίνου τοῖχου, δηλαδή τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀε-

τώματος, εἶχε καταστραφῆ ἀντικατασταθὲν ἀπὸ τοῖχον ἐκ πλίνθων. Ὁ πλίνθινος οὗτος τοῖχος ἔφερον εἰς τὸ μέσον περιπόου παράθυρον φραγμένον ἐπίσης διὰ πλίνθων, τοῦ ὁποίου τὸ ἡμικυκλικὸν ἄνω μέρος περιεβάλλετο ὑπὸ τόξου μὲ ἀκτινοειδῶς διατεταγμένους πλίνθους τύπου ἐντελῶς βυζαντινοῦ. Εἰς τὸ μέρος δέ, ὅπου τὸ παράθυρον, δὲν ὑπῆρχον ἀγάλματα⁴ (εἰκ. 8). Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ κατὰ τρόπον ὄχι κανονικὸν⁵ καταστραφὲν τμῆμα τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος σκοπὸν εἶχε τὴν διάνοιξιν παραθύρου πρὸς φωτισμὸν τοῦ ἐσωτερικοῦ. Διὰ νὰ μὴ παρακωλύεται δὲ ἡ εἴσοδος τοῦ φωτός, φαίνεται ὅτι ἀφηρέθησαν καὶ τὰ πρὸ τοῦ ἀνοιγέντος παραθύρου ἀγάλματα. Ἡ ἔμφραξις τοῦ παραθύρου τούτου διὰ πλίνθων ἔγινεν ἀσφαλῶς ἀργότερον,

¹ Βλ. τὸ σχέδιον παρὰ MICHAELIS, ἔ. ἀ. σ. 46. Προχείρως τοῦτο καὶ ἐν ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εὐρετήριον, ἔ. ἀ. σ. 36, εἰκ. 15α.

² Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ MICHAELIS, βλ. προηγουμ. σημείωσιν, αἱ κλίμακες δηλοῦνται μὲ τὰ γράμματα LL.

³ Διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο βλ. ΟΜΟΝΤ, ἔ. ἀ. Κείμενον εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ λευκώματος, σ. 4 κ. ἐξ.

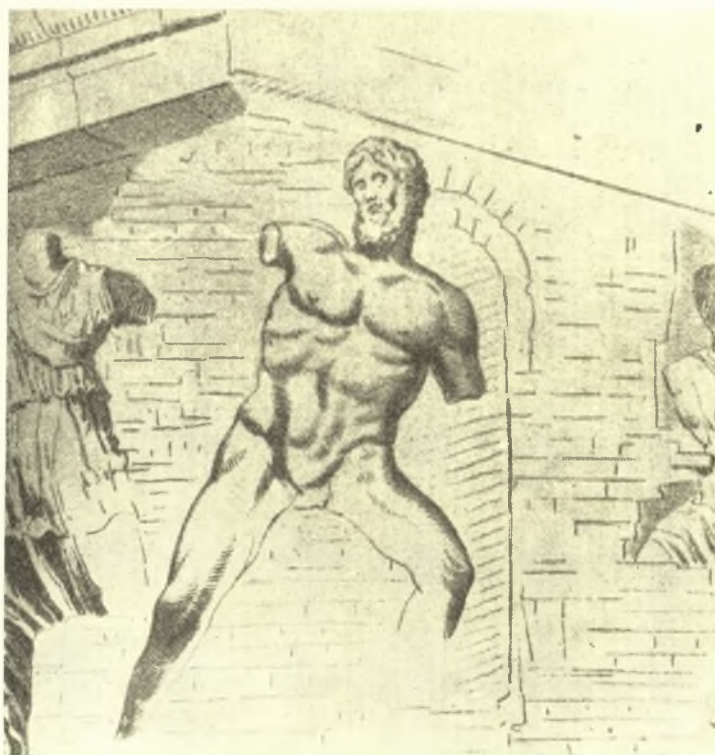
⁴ Τὰ δύο φύλλα χωριστὰ παρὰ ΟΜΟΝΤ, ἔ. ἀ. πίν. II-III. Ἠνωμένα ταῦτα εἰς ἓνα πίνακα παρὰ STE

DE LABORDE, Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe, siècles, Paris 1854, I, πίν. ἐναντι σ. 128. Ἐκεῖ, λόγῳ τῆς συνενώσεως τῶν δύο φύλλων, ὁ πλίνθινος τοῖχος εἶναι περισσότερον ἐμφανής. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐθεωρήσαμεν προτιμότεραν τὴν ἐδῶ παράθεσιν τμήματος ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦ Laborde.

⁵ Τὸ ἀνοίγμα διακρίνεται καὶ σήμερον. Βλ. τὰς ἀπεικονίσεις παρὰ COLLIGNON-BOISSONAS, ἔ. ἀ. πίν. 7-8.

κατὰ τὴν μεταβολὴν ἴσως τοῦ Παρθενῶνος εἰς τζαμί. Τὸ φραγμένον αὐτὸ παράθυρον ἐξελήφθη, λόγῳ ἴσως τοῦ ὕψους του¹, ὡς ἡμικυλινδρική κόγχη ὑπὸ ἄλλου σχεδιαστοῦ, ἐργαζομένου πιθανῶς καὶ αὐτοῦ κατ' ἐντολὴν τοῦ μαρκησίου de Nointel, ταύτην δὲ βλέπομεν ἀκόμη εὐκρινεστέραν εἰς σωζόμενον ἀντίγραφον τοῦ σχεδίου ἐκείνου ἀνήκον ἄλλοτε εἰς τὴν συλλογὴν Gaignières (εἰκ. 9)². Ἐκ τῶν σχεδίων δὲ αὐτῶν παρασυρθεῖς ἴσως ὁ ΜΙCHAELIS, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε τὸ πρῶτον, ὑπέθεσεν ὅτι κόγχαι εὗρισκοντο

Εἰκ. 8. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τὸ εἰς τὸν Carrey ἀποδιδόμενον σχέδιον (1674) (LABORDE).

εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἀετώματα³ καὶ ὅτι εἰς αὐτὰς ὑπῆρχον πιθανῶς εἰκόνες ἀγίων⁴. Ταῦτα ὅμως εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμοι εἰκασίαι, οὔτε δὲ καὶ ἡ κατασκευὴ κογχῶν εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη καμίαν σκοπιμότητα. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι εἰς τὸ μέσον περιόπου τοῦ τυμπάνου τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος εἶχεν ἀνοιγῆ, ἄγνωστον ἂν εὐθὺς μὲ τὴν μεταβολὴν τοῦ Παρθενῶνος εἰς ἐκκλησίαν ἢ κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ τοῦτο εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, πιθανώτερον, μέγα παράθυρον, τὸ ὁποῖον

1 Ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ ζωγράφος, πού ἐσχέδιασε τὰ γλυπτά, ὁ ὑποτιθέμενος Carrey, ἐκινδύνευσε νὰ καταστρέψῃ τοὺς ὀφθαλμούς του, διότι ἐπὶ δύο μῆνας εἰργάζετο μακρόθεν ἐκ τῶν κάτω, χωρὶς ἰκρίωμα. ΟΜΟΝΤ, ἔ. ἀ. σ. 4, σημ. 6.

2 Τὰ δύο σχέδια παρὰ ΟΜΟΝΤ, ἔ. ἀ. πίν. XXV. Βλ. καὶ κείμενον, σ. 7.

3 Ὁ ΜΙCHAELIS ἐπίστευεν ὅτι ὁμοία κόγχη ὑπῆρχε

καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα, βασιθεῖς εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Stuart (1753). ΜΙCHAELIS, ἔ. ἀ. πίν. εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου, εἰκ. 3. Εἰς τὸ σχέδιον ὅμως αὐτὸ πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ συγχύσεως, διότι εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ἰδίου ἀετώματος, τὴν ἀποδιδόμενην εἰς τὸν Carrey, τοιαύτη κόγχη δὲν σημειοῦται. Βλ. ΟΜΟΝΤ, ἔ. ἀ. πίν. I.

4 ΜΙCHAELIS, ἔ. ἀ. 50 καὶ λεύκωμα, πίν. 7, 3.

ἀργότερον, κατὰ τὴν μετατροπὴν ἴσως τῆς ἐκκλησίας εἰς τζαμί, εἶχε φραχθῆ με πλίνθους. Το μέγα τοῦτο παράθυρον σκοπὸν ἀσφαλῶς εἶχε νὰ φωτίσῃ τὸν χῶρον τὸν εὐρισκόμενον κάτω τῆς δικλινοῦς στέγης τοῦ μνημείου καὶ ἄνω τῶν φατνωμάτων τοῦ δυτικοῦ περοῦ, τοῦ ὀπισθοδόμου, ἴσως δὲ καὶ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, τοῦ κυρίως δηλαδὴ Παρθενῶνος, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει, ὡς γνωστόν, τὸν νάρθηκα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας.

Εἰς τί ἐχρησιμοποιήθη ὁ ὑπὸ τὴν στέγην χῶρος αὐτός; Νομίζω ὅτι θὰ ἦτο πολὺ φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οὗτος ἀπετέλεσε τὸ σκευοφυλάκιον τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐφυλάσσοντο τὰ πολύτιμα ἱερὰ σκευή καὶ τὰ ἀναθήματα. Ταῦτα δέ, κατὰ

Εἰκ. 9. Τὸ δυτικὸν ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος κατὰ σχέδιον τῆς Συλλογῆς Gaignières (1674).

τοὺς βυζαντινοὺς τοῦλάχιστον χρόνους, ἦσαν καὶ πολλὰ, ὡς φαίνεται, καὶ ἀξιόλογα, ἐπαυξηθέντα καὶ με ἐκεῖνα πού ἀφιέρωσεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ Βασίλειος Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος, ὅταν τὸ 1018 ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας, ὅλα δὲ λεηλατηθέντα κατὰ τὸ 1204 ὑπὸ τῶν Φράγκων κατακτητῶν¹. Ἡ ὑπαρξὶς δευτέρου ὀρόφου ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος, εἰς θέσιν δηλαδὴ ὄχι εὐκόλως προσιτὴν, διὰ τὴν φύλαξιν τῶν πολυτίμων ἀντικειμένων τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι κἀτι τὸ ἀσύνηθες. Ἀναφέρω προχείρως τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῆων Θεσσαλονίκης², τὸ Δαφνί³, τὸ Ὅσιον Μελέτιον εἰς τὸν Κιθαιρῶνα⁴,

1 Βλ. GREGOROVIVS, ἔ.ἀ. I. 375 κ. ἔξ. W. MILLER, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι. Μετάφρ. Σ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1909-10, I, 55.

2 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗ, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῆων, Θεσσαλονίκη 1954, πίν. 1α. Ὅτι πρόκειται περὶ σκευοφυλακίου καὶ ὄχι περὶ γυναικωνίτου, δεικνύει τὸ γεγονός ὅτι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει μικρὸν μόνον παράθυρον, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε δὲν ἀποκλείεται, ὅπως νομίζω, νὰ ἦνοίχθη ἀργότερον. Ἡ τομὴ τοῦ μνημείου εἰς τὸ ἀνωτέρω βιβλίον δὲν εἶναι, ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτό, πολὺ ἀκριβής. Ὅμοιον σκοπὸν

ἐπλήρου, κατὰ τὴν γνώμην μου, καὶ ὁ λεγόμενος γυναικωνίτης εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον τῆς Καστοριάς, ὁ ὀνομαζόμενος καὶ Ἀσκηταριό, ὅπου μάλιστα ὑπάρχει καὶ μικρὸν παρεκκλήσιον. ABME 4, 1938, σ. 108-9, εἰκ. 74-76. Ἀνάλογα παρεκκλήσια ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸν ὑπερὸ τὸν νάρθηκα ὄροφον τῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν. Βλ. G. MILLET, Le monastère de Daphni, Paris 1899, 59, σμ. 1.

3 MILLET, Le monastère de Daphni, πίν. III.

4 Βλ. ABME, 5, 1939-40, σ. 80, εἰκ. 27, σ. 93, εἰκ. 40. Πρβ. καὶ σ. 95.

τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Μονεμβασίας¹, τὴν Εὐαγγελίστριαν τοῦ Μυστρᾶ² καὶ πολλὰ ἄλλα μνημεῖα³. Εἶναι δὲ ὁ ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος ὄροφος οὗτος συνηθέστατος ἐπίσης εἰς τὰ καθολικὰ τῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν καὶ ἐκείνων ποὺ ἐκτίσθησαν εἰς βυζαντινοὺς χρόνους⁴, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταγενεστέρως ἰδρυθέντων⁵, ὅπως καὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων⁶.

Ὁ MILLET, προκειμένου περὶ τοῦ δευτέρου ὀρόφου τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ Δαφνί, εἶχεν ὀρθότατα παρατηρήσει ὅτι οὗτος θὰ ἐχρησίμευεν ὡς σκευοφυλάκιον, ὡς βιβλιοθήκη καὶ ἀρχεῖον, ἴσως δὲ καὶ ὡς κατοικία τοῦ ἡγουμένου⁷. Τὴν διὰ τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον χρησιμοποίησιν τοῦ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα ὀρόφου, τῶν «κατηγουμένων», διὰ τὴν φύλαξιν δηλαδὴ τῶν πολυτίμων ἀντικειμένων, τῶν βιβλίων καὶ τοῦ ἀρχείου, χωρὶς βεβαίως τὴν χρησιμοποίησίν του ὡς κατοικίας τοῦ ἡγουμένου, βλέπομεν συνεχισμένην καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους, ἀκόμη καὶ μέχρι σήμερον, εἰς τὰ ἀγιορειτικὰ καὶ τὰς μετεωρικὰς μονὰς. Λόγῳ δὲ ἀκριβῶς τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ εἰς τὰ καθολικὰ τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῶν Μετεώρων, τὰ ἰδρυθέντα μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἢ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ὀδηγοῦσα κλίμαξ ἔχει συνήθως τὴν εἴσοδον μυστικὴν, διὰ τὴν προστασίαν τῶν ἐκεῖ φυλασσομένων πολυτίμων ἀντικειμένων ἀπὸ τὰς πειρατικὰς καὶ ληστρικὰς ἐπιδρομὰς.

Ἡ κλίμαξ λοιπὸν ἢ ἐντὸς τοῦ πύργου τοῦ Παρθενῶνος ὠδήγει εἰς τὸν χώρον τὸν ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου-νάρθηκος, τὸν χρησιμοποιηθέντα ὡς σκευοφυλάκιον καὶ βιβλιοθήκην⁸. Ἡ κλίμαξ δὲ αὐτή, ἢ διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον κατασκευασθεῖσα, δὲν ἀποτελεῖ εἰς τὸν Παρθενῶνα μοναδικὸν παράδειγμα. Ὁμοίος πύργος μὲ ἐντελῶς ὁμοίας κατασκευῆς κλίμακα σώζεται καὶ εἰς τὸ Δαφνί, προσκολλημένος εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ ἔξωνάρθηκος⁹, εἰς θέσιν δηλαδὴ παραπλησίαν ἐκείνης ποὺ κατέχει ὁ πύργος τοῦ Παρθενῶνος. Προκειμένου περὶ τοῦ πύργου τοῦ Δαφνιοῦ, ὁ MILLET εἶχεν ἐκφράσει τὴν εἰκασίαν ὅτι οὗτος ἔφερεν ἴσως ἄνω κωδωνοστάσιον¹⁰. Μία τοιαύτη εἰκασία δὲν εἶναι βεβαίως χωρὶς κάποιαν

1 G. MILLET, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 113, εἰκ. 59.

2 G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 31, s.

3 Πολλὰ παραδείγματα ὑπερῶου ἄνωθεν μόνου τοῦ νάρθηκος ἀπαριθμεῖ ὁ MILLET, L'école grecque, 124, σημ. 2.

4 Ὅπως εἰς τὴν Λαύραν πρὸ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ 1814, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ βιβλιοθήκη, τὸ κελλίον τοῦ Ἀθανασίου καὶ παρεκκλήσιον: G. MILLET ἐν BCH 29, 1905, 91 κ. ἐξ. Ἐπίσης εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου κ. ἄ.

5 Μονὴ Διονυσίου κ. ἄ. Πρβ. H. BROCKHAUS, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig 1891, 20.

6 Μονὴ Μεταμορφώσεως: Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ εἰς τὴν ΕΕΒΣ 9, 1932, σ. 395, εἰκ. 13 καὶ σ. 403, εἰκ. 20. Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου: Αὐτόθι, σ. 402, εἰκ. 19.

7 MILLET, Daphni, 59. Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Τεύχ. Γ', Α. ΟΡΑΝΔΟΥ,

Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν κλπ., Ἀθῆναι 1933, 219.

8 Δὲν ἀποκλείεται ἐκεῖ νὰ ἐφυλάσσετο καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου, Βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Μικταὶ σελίδες, Ἀθῆναι 1905, 408. Αἱ παρὰ τὴν Ἁγίαν τράπεζαν δύο θῆκαι, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ὁ ΜΙΣΧΑΒΛΙΣ, ἔ. ἄ. σ. 47, σημ. 172, θὰ περιεῖχον ἀσφαλῶς λειτουργικὰ βιβλία χρησιμοποιούμενα εἰς τὰς ἀκολουθίας. Ἡ κυρίως βιβλιοθήκη θὰ εὐρίσκετο πρὸς ἀσφάλειαν εἰς τὸν ὑπὲρ τὸν ὀπισθοδόμον χώρον, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Λαύραν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὅπου εἰς τὰ κατηχομένα εὐρίσκετο ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίου. Βλ. MILLET ἐν BCH 19, 1905, 91 κ. ἐξ.

9 MILLET, Daphni, σ. 50, εἰκ. 24. Πρβ. καὶ πίν. VI, 1. Προχείρως καὶ εἰς τὸ Εὐρετήριο τῶν Μεσαιων. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τευχ. Γ', σ. 219, εἰκ. 291. Πρβ. καὶ ΜΠΑΡΛΑ, ἔ. ἄ. σ. 11, εἰκ. 3.

10 MILLET, Daphni, 58.

πιθανότητα ¹, τοῦτο ὅμως δὲν ἀποκλείει τὸ ὅτι ἡ κυρία λειτουργία τοῦ πύργου μὲ τὴν ἑλικοειδῆ κλίμακα ἦτο ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος ὄροφον.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐξυπηρέτει ὁ πύργος τοῦ Παρθενῶνος, τὸν γενόμενον μὲ πολλήν, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, πιθανότητα, ἐρχόμεθα εἰς τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου τῆς οἰκοδομῆς του.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ πύργος ἔχει κτισθῆ εἰς τὴν θέσιν παλαιότερου οἰκοδομήματος, ἐπίσης χριστιανικοῦ, τοῦ ὁποῖου διεσώθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τὰ ἴχνη θύρας ἐχούσης μαρμάρινον θύρωμα. Τὸ παλαιότερον αὐτὸ κτίσμα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο σύγχρονον μὲ τὴν μεταβολὴν τοῦ Παρθενῶνος εἰς ἐκκλησίαν καὶ νὰ ἐχρησίμευεν ἴσως ὡς Βαπτιστήριον. Δὲν θὰ ἦτο ἀπίθανον νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τὸ παλαιοχριστιανικὸν τοῦτο κτίσμα, ἂν ἦτο πράγματι, ὡς ὑποθέτομεν, τὸ Βαπτιστήριον, ἄχρηστον καταστὰν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶχε γενικῶς ἐπικρατήσῃ ὁ νηπιοβαπτισμὸς καὶ συνεπῶς τὰ εἰδικὰ διὰ τὴν βάπτισιν οἰκοδομήματα οὐδένα πλέον εἶχον σκοπόν, τὸ παλαιοχριστιανικὸν αὐτὸ κτίσμα κατηδαφίσθη καὶ τὴν θέσιν του κατέλαβεν ὁ νῦν σωζόμενος πύργος. Ἄν αἱ εἰκασίαι αὗται θεωρηθοῦν πιθαναί, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ μετασκευὴ τοῦ χώρου τοῦ ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου εἰς σκευοφυλάκιον, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔφερον ἢ ἐντὸς τοῦ πύργου κλίμαξ, ἐγένετο κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους, μετὰ τὴν περίοδον δηλαδὴ τῆς Εἰκονομαχίας.

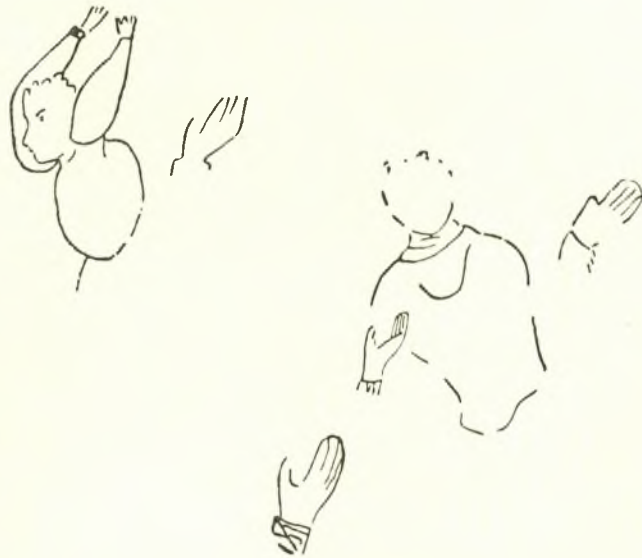
Εἰκ. 10. Λείψανα τοιχογραφιῶν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου.

Διὰ τὸν χρόνον τῆς ἰδρύσεως τοῦ πύργου ἔνδειξιν κάπως ἀσφαλῆ μᾶς δίδουν τὰ ἐπὶ τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς ὀλίγα λείψανα τοιχογραφιῶν, μὲ τὰ ὁποῖα ἠσχολήθη

¹ Τὴν εἰκασίαν αὐτὴν καθιστᾷ ὄχι ἴσως πολὺ πιθανὴν τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν στέγην τῆς βορείας κεραιᾶς τοῦ σταυροῦ εἶχε κτισθῆ κωδωνοστάσιον μὲ πεταλόμορφα ἀνοίγματα. Βλ. τὰς παλαιὰς φωτογραφίας παρὰ Ο. WULFF, Das Katholikon von Hosios Lukas und verwandte byzantinische Kirchenbauten,

Berlin-Stuttgart 1903, σ.14, εἰκ. 11 καὶ πίν. V. Ἐπίσης Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Χριστιανικὴ ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου, Ἀθῆναι 1889, 94 κ.εξ. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο κατεστράφη τὸ 1891. Βλ. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς, Ἀθῆναι 1899, 3.

εἰς παλαιὰν μελέτην μου¹. Προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν λειψάνων αὐτῶν πείθει ὅτι πρόκειται περὶ τμήματος μεγάλης συνθέσεως, ἢ ὁποία ἐκάλυπτε ὁλόκληρον τὴν βορείαν ἐπιφάνειαν τοῦ πύργου. Ἄν δὲ σχετίσωμεν τὰς μορφὰς ταύτας μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ πύργου, παράστασιν τῆς Θεοτόκου μεταξὺ δύο Ἄγγέλων σεβιζόντων καθημένης ἐπὶ θρόνου καὶ κρατούσης τὸ Βρέφος εἰς τὰ γόνατα (εἰκ. 10)², θὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μεγάλη αὐτὴ σύνθεσις ἦτο ἡ Δευτέρα παρουσία, ἢ ὁποία ἐκάλυπτεν ὁλόκληρον τὴν πρὸς δυσμὰς ἐπιφάνειαν τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου, ἐξετείνετο δὲ καὶ ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ πύργου. Αἱ ἐπὶ τοῦ πύργου μορφαὶ (εἰκ. 11), ἐξεταζόμεναι εἰς συνδυασμὸν πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ Θεοτόκον βρεφοκρατοῦσαν μεταξὺ τῶν δύο Ἄγγέλων (εἰκ. 10), δεικνύουν σαφῶς ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸ τμήμα τῆς Δευτέρας παρουσίας τὸ εἰκονίζον τὴν Κόλασιν. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὴν παραβολὴν πρὸς ἀνάλογους παραστάσεις τῆς Δευτέρας παρουσίας, πού ἀνήκουν εἰς τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα³. Αἱ εἰς τὴν βορείαν ὄψιν τοῦ πύργου διακρινόμεναι μορφαὶ μὲ ἰκετευτικῶς τεταμένας χεῖρας ἀνήκουν οὕτω εἰς ἀμαρτωλοὺς εὐρισκομένους εἰς τὴν Κόλασιν, ὅπως δεικνύουν ἀνάλογοι παραστάσεις εἰς τοιχογραφίας τοῦ 13^{ου} καὶ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἀρχομένου⁴. Ἡ μορφὴ τέλος, ἢ ζωγραφῶς κινουμένη πρὸς ἀριστερὰ καὶ φέρουσα τὰς χεῖρας πρὸς τὰ

Εἰκ. 11. Λείψανα τοιχογραφιῶν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ πύργου.

1 ΑΕ 1920, σ. 46, εἰκ. 15.

2 Αὐτόθι, σ. 40, εἰκ. 14.

3 Βλ. π.χ. τὸν κώδ. gr. 74 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων: Η. ΟΜΟΝΤ, *Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle*, Paris 1908, I, πίν. 41. Ἐπίσης τὰς δύο εἰκόνας τῆς Μονῆς Σινᾶ: Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνας τῆς Μονῆς Σινᾶ*, I, Ἀθήναι 1956, εἰκ. 150, 151. Εἶναι ἀληθές ὅτι εἰς ὅλας τὰς, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, γνωστὰς παραστάσεις τῆς Δευτέρας παρουσίας ἢ Θεοτόκος εἰς τὸν Παράδεισον οὐδέποτε εἰκονίζεται μετὰ τὸ Βρέφος, ἀλλ' ἔχει τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους εἰς σχῆμα δεήσεως. Ἡ ἐξαίρεσις ὅμως, ἢ παρατηρουμένη εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Παρθενῶνος, ἐξηγεῖται ἀπὸ μίαν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 1162 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ ἀνήκοντος εἰς τὸν 12ον αἰῶνα καὶ περιέχοντος Ὁμιλίαν τοῦ Ἰακώβου ἐκ τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου: C. STORNAJOLO, *Miniature delle Omilie di Giacomo monaco* (cod. Vatic. gr. 1162)... (Codices e Vaticanis selecti... Series minor I),

Roma 1910, πίν. 20. Ἐκεῖ ἡ Παναγία κάθηται ἐπὶ θρόνου μετὰ τὸ Βρέφος, ἐκατέρωθεν δὲ εἰκονίζονται ἕξ Ἄγγελοι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τέσσαρες σεβίζοντες. Τὴν Θεοτόκον ἰκετεύουν οἱ κάτωθεν εὐρισκόμενοι δίκαιοι. Τὰ δένδρα τὰ πληροῦντα τὸ βάθος τῆς εἰκόνας δεικνύουν σαφῶς ὅτι ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται εἰς τὸν Παράδεισον. Δύναται, νομίζω, νὰ θεωρηθῆ βέβαιον ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ Παρθενῶνος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν παράστασιν τῆς Παναγίας εἰς τὸν Παράδεισον πρότυπον ἀνάλογον μετὰ τὴν μικρογραφίαν τοῦ Βατικανοῦ κώδικος.

4 Π.χ. Κάρις κλισιῆ Καππαδοκίας (1212): G. DE JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce*, 3ον λεύκωμα, πίν. 146, 1. Σοπότσανη Σερβίας (περὶ τὸ 1265): G. MILLET, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*. Fasc. II. Album présenté par A. FROLOW, Paris 1957, πίν. 23, 2. Μυστρᾶς, Μητρόπολις (περὶ τὸ 1310): MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, πίν. 81, 2.

ὀπίσω, δύναται νὰ σχετισθῆ μετὰ τὴν ἀνάλογον, τὴν εἰκονίζουσαν ἓνα τῶν τιμωρουμένων, εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Ντέτσανης (1327-35) τῆς Σερβίας ¹.

Οὕτω ἀποδεικνύεται κατὰ τρόπον, νομίζω, ἀπολύτως θετικὸν ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ πύργου τοιχογραφίαι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰς ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἀφοῦ ἀνήκουν εἰς τὴν ἰδίαν σύνθεσιν. Αἱ τοιχογραφίαι δὲ αὐταὶ τοῦ ὀπισθοδόμου εἶναι ἀσφαλῶς τῆς ἰδίας ἐποχῆς μετὰ τὰς ἐντὸς τοῦ ναοῦ σωζομένας ².

Τὴν διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησιν τοῦ Παρθενῶνος εἰς τὴν παλαιὰν μελέτην μου ἐχρονολόγησα ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ τὴν ἀπέδωκα εἰς τὰς περὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τοῦ ναοῦ φροντίδας τοῦ τελευταίου πρὸ τῆς Φραγκοκρατίας ὀρθοδόξου μητροπολίτου Ἀθηνῶν, τοῦ περιφήμου Μιχαὴλ Χωνιάτου (1175-1205) ³. Ἐκτοτε ἢ κατ' ἐπανάληψιν ἐξέτασις τῶν λειψάνων τῶν τοιχογραφιῶν τούτων ἐνίσχυσεν ἔτι μᾶλλον τὴν χρονολόγησιν ἐκείνην.

Καταλήγομεν οὕτω εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πύργος εἶναι παλαιότερος τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὁπότε εἰκονίσθη ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς του τμῆμα τῆς Δευτέρας παρουσίας.

Πότε ὁμοῦς ἐκτίσθη οὗτος καὶ πότε μετεποιήθη ὁ ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ περσίου καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου χώρος εἰς σκευοφυλάκιον, πρὸς τὸ ὅποιον ἔφερεν ἢ ἐντὸς τοῦ πύργου κλίμαξ;

Ἐπιστεύθη τελευταῖον ὅτι ὁ πύργος ἐκτίσθη κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ὀλίγον πρὸ τοῦ 1175, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς κωδωνοστάσιον ⁴. Ἡ εἰκασία αὕτη προῆλθε κατ' ἀναλογίαν ἴσως πρὸς τὸν ἐντελῶς ὅμοιον πύργον μετὰ τὴν ἐλικοειδῆ κλίμακα τοῦ Δαφνιοῦ. Ὁ πύργος τοῦ Δαφνιοῦ εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονος μετὰ τὸν ἐξωνάρθηκα, ὁ ὁποῖος ἐκτίσθη κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

Οὕτω, συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω, θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν ἴδρυσιν τοῦ πύργου, συνεπῶς δὲ καὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ σκευοφυλακίου εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς Εἰκονομαχίας (843) καὶ τῶν ἀρχῶν περιόδου τοῦ 12^{ου} αἰῶνος περίοδον.

Ὅτι εἰς χρόνους παλαιότερους τῆς ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου γενομένης ἀνακαινίσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, τῶν ὁποίων σώζονται τὰ λείψανα, εἶχον ἐκτελεσθῆ ἔργασίαι εἰς τὸν χριστιανικὸν Παρθενῶνα δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀπολύτως βέβαιον. Ὅπως εἰς τὴν παλαιὰν περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων μελέτην μου εἶχον σημειώσει, κάτω τοῦ νῦν ὑπάρχοντος στρώματος διακρίνονται, εἰς τὸ πρὸς δυσμὰς ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ σηκοῦ, τὰ ἴχνη παλαιότερας παραστάσεως, αἱ κατακόρυφοι δηλαδὴ πτυχαὶ τοῦ ἐνδύματος ἀγίου, τὰς ὁποίας διακόπτει ἡ ὀριζοντία ὀδοντωτὴ ταινία, ἢ ἀνήκουσα εἰς τὸ δεύτερον στρώμα ⁵. Τῆς παλαιότερας δὲ αὐτῆς δια-

1 O. BINALJI-MERIN, *Fresques et icones*, München 1958, εἰκ. 62.

2 Ὁ κ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Εὐρετήριον. Τεύχ. Α', 39, σμ. 2) τὴν ὅλην τοιχογραφίαν τῆς Δευτέρας παρουσίας θεωρεῖ μεταγενεστέρην τῆς ἐντὸς τοῦ ναοῦ διακοσμῆσεως καὶ ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι αὕτη ἔγινε πιθανώτατα κατὰ τὸ μικρὸν διάστημα 1450-1451, κατὰ τὸ ὅποιον λέγεται ὅτι ὁ Παρθενῶν ἀπεδόθη ὑπὸ τῶν Τούρκων

εἰς τοὺς ὀρθοδόξους. Τοῦτο διὰ πολλοὺς λόγους δὲν νομίζω πιθανόν.

3 ΑΕ 1920, 50.

4 ΜΠΑΡΛΑ, ἔ. ἀ. 42.

5 ΑΕ 1920, σ. 39 (καὶ εἰκ. 2). Ἡ ὀδοντωτὴ ταινία σώζεται καὶ εἰς τὴν βορείαν πλευράν. Βλ. αὐτόθι σ. 43, εἰκ. 11 καὶ σ. 45, εἰκ. 13.

κοσμήσεως ἐσώθησαν ἴχνη καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ δυτικῆς τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐκεῖ δηλαδή, ὅπου ἐζωγραφήθη κατόπιν, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου, ἡ Δευτέρα παρουσία. Πράγματι, ὀλίγα ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου ὑπεράνω τοῦ ζωγραφημένου τόξου, ποὺ πλαισιώνει τὴν Θεοτόκον βρεφοκρατοῦσαν μεταξὺ τῶν δύο Ἄγγέλων, διακρίνονται τὰ λείψανα μεγάλων διαστάσεων κεφαλῆς, ἡ ὁποία εἰκονίζει ἀσφαλῶς τὸν Ἰησοῦν, ὅπως δεικνύει ἢ κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος ἐντὸς τοῦ φωτοστεφάνου κεφαλαίου τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 10)¹. Ἡ κεφαλὴ αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀπολύτως βέβαιον ὅτι δὲν εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν ὑποκάτωθεν παράστασιν τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία θὰ ἐκάλυπτε μέγα μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ. Οὔτε δὲ καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ θὰ εἶχε τὴν θέσιν τῆς εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τῆς Δευτέρας παρουσίας, εἰς τὰς γνωστὰς παραστάσεις τῆς ὁποίας οὐδαμοῦ, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ὑπάρχει. Τέλος καὶ ὁ τρόπος σχεδιάσεως τῆς μορφῆς αὐτῆς τοῦ Ἰησοῦ εἶναι καταφανῶς διάφορος τῆς παραστάσεως τῆς Θεοτόκου, δεικνύων ἐλευθερίαν χειρὸς πολὺ μεγαλυτέραν ἐκείνης, μὲ τὴν ὁποίαν ἔχουν σχεδιασθῆ ἡ Παναγία καὶ οἱ ἑκατέρωθεν αὐτῆς Ἄγγελοι. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ κεφαλὴ αὕτη τοῦ Ἰησοῦ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν ποίας εἰκονογραφικῆς συνθέσεως ἀπετέλει μέρος, εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονος μὲ τὰ εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ σηκοῦ ἴχνη τῆς παλαιότερας διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ, τῆς γενομένης εἰς ἐποχὴν προγενεστέραν τῶν χρόνων τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου.

Κατὰ τὴν διάρκειαν λοιπὸν τῶν παλαιότερων αὐτῶν ἐργασιῶν, ὅποτε ἐγένετο καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ διὰ τοιχογραφιῶν, ἴσως λόγῳ τῆς καταστροφῆς τῆς παλαιοχριστιανικῆς εἰκονογραφῆσεως κατὰ τὴν Εἰκονομαχίαν², πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι διεμορφώθη καὶ ὁ ὑπὲρ τὸ δυτικὸν περὶον καὶ τὸν ὀπισθόδομον χώρος εἰς σκευοφυλάκιον καὶ ὅτι συγχρόνως ἐκτίσθη καὶ ὁ πύργος μὲ τὴν εἰς αὐτὸ ὀδηγοῦσαν κλίμακα.

Τὰ ὄρια τῶν δύο καὶ ἡμίσεος περίπου αἰώνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων δέον νὰ τοποθετηθῶν αἱ ἐργασίαι αὐταί, εὐρίσκονται βεβαίως εἰς μεγάλην μεταξὺ τῶν ἀπόστασιν. Κατὰ τὸ εὐρύτερον αὐτὸ χρονικὸν διάστημα εἰς τὴν λίαν σκοτεινὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐν μόνον σπουδαῖον γεγονός ἀναφέρεται, ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1018 ἐπίσκεψις τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου³. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συνδυάσωμεν τὴν ἐπίσκεψιν αὐτὴν τοῦ αὐτοκράτορος μὲ τὰς ἐργασίας τὰς γενομένας εἰς τὸν Παρθενῶνα; Αἱ πηγαι αἱ ἀναφέρουσαι τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Βουλγαροκτόνου εἰς τὰς

¹ Τὴν κεφαλὴν αὐτήν, λόγῳ τοῦ ὕψους ποὺ εὐρίσκειται καὶ τῆς ἀμυδρότητός της, δὲν τὴν εἶχον παρατηρήσει παλαιότερον καὶ διὰ τοῦτο δὲν τὴν ἀναφέρω εἰς τὴν περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Παρθενώνος μελέτην μου. Τὴν ὑπαρξίν της μοῦ κατέστησε γνωστὴν ἡ Δις Ἀ. Βασιλάκη, ἡ ἐποπεύουσα τὴν ὑπὸ τῆς Ὀμάδος Ἐρευνῆς τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τοῦ Βασιλικῆς Ἰδρύματος Μελετῶν γινομένην φωτογράφησιν, τὴν διέκρινα δὲ σαφῶς ἐπὶ τῆς ληφθείσης φωτογραφίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔγινε καὶ τὸ ἐδῶ παρατιθέμενον σχέδιον. Τὴν Δδα Βασιλάκη ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα διὰ τὴν πολὺτιμον ὑπόδειξίν της. Τὸ ἐνταῦθα παρατιθέμενον

σχέδιον δεικνύει καὶ τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ ἐν σχέσει μὲ τὴν παράστασιν τῆς Θεοτόκου, ἐπίσης δὲ καὶ τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἀπόστασιν, καθὼς καὶ τὴν ἀναλογίαν μεγέθους.

² Καὶ ὁ LABORDE ἐν RA 1847 I, 55, σημ. 4, διατυπώνει τὴν εἰκασίαν ὅτι αἱ παλαιότεραι τοιχογραφία κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων, ἀντικατασταθεῖσαι μὲ τὰς σωζομένας, αἱ ὁποῖαι νομίζει ὅτι ἔγιναν ἐπὶ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου. Τὴν ὑπαρξίν ὅμως τοῦ παλαιότερου στρώματος, τὸ ὁποῖον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του θὰ διεκρίνετο ἀσφαλῶς καλλιτέρον, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε παρατηρήσει.

³ Βλ. GREGOROVIVS, ἔ. ἀ. I, 229 κ. ἐξ.

Ἀθήνας δὲν μᾶς παρέχουν δυστυχῶς πολλὰς λεπτομερείας. Περιορίζονται αὐταί μόνον εἰς τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἠύχαριστήσε τὴν Θεοτόκον, εἰς τὸν Παρθενῶνα βεβαίως, διὰ τὰς νίκας, πού τοῦ ἔδωκεν, ἐπίσης δὲ ὅτι ἐκόσμησε τὸν ναὸν μὲ πολλὰ λαμπρὰ καὶ πολυτελῆ ἀναθήματα ¹.

Παλαιότεροι ἱστορικοὶ ἀπέδιδον εἰς τὴν γενναιοδωρίαν τοῦ Βασιλείου τὴν δι' εἰκόνων διακόσμησιν τοῦ ναοῦ ², ὁ δὲ LABORDE ἐταλαντεύετο μεταξὺ δύο ὑποθέσεων, ἂν δηλαδὴ ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ ἔγινε διὰ τὴν ἐπικειμένην ἐπίσκεψιν τοῦ βασιλέως ἢ ἂν αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν γενναιοδωρίαν του ³. Καὶ περὶ μὲν τῶν τοιχογραφιῶν ὅλαι αὐταί αἰ εἰκασίαι δὲν εὐσταθοῦν πλέον, διότι ἡ ἀνανέωσις τῆς διακοσμήσεως, τῆς σήμερον σωζομένης, ἔγινεν, ὡς εἶδομεν, κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Προκειμένου ὅμως περὶ τῆς παλαιότερας τοιχογραφίσεως τοῦ ναοῦ, ἔχνη τῆς ὁποίας διακρίνονται, ὅπως παρατηρήσαμεν, εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ὅπως καὶ περὶ τῶν ἐργασιῶν μετατροπῆς τοῦ ὑπὲρ τὸ δυτικὸν πτερόν καὶ τὸν ὀπισθοδόμον χώρου εἰς σκευοφυλάκιον καὶ τοῦ πύργου μὲ τὴν εἰς αὐτὸ ὀδηγοῦσαν κλίμακα, ἡ ὑπόθεσις ὅτι ταῦτα ὀφείλονται ἴσως εἰς τὴν γενναιοδωρίαν ἐπιχορήγησιν τοῦ Βασιλείου δὲν θὰ ἡδύνατο, νομίζω, νὰ θεωρηθῆ ἔντελῶς ἀπίθανος. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ ὁ αὐτοκράτωρ, εὐγνωμονῶν τὴν Θεοτόκον διὰ τὰς νίκας του κατὰ τῶν Βουλγάρων, νὰ μὴ περιορίσθῃ μόνον εἰς τὰ ὑπὸ τῶν πηγῶν ἀναφερόμενα πολλὰ λαμπρὰ καὶ πολυτελῆ ἀναθήματα, ἐκκλησιαστικὰ δηλαδὴ σκευὴ προερχόμενα ἴσως, ὅπως ὑποθέτει ὁ GREGOROVIVUS ⁴, ἀπὸ τὰ βουλγαρικὰ λάφυρα τῆς Ἀχρίδος. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οὗτος ἐπεχορήγησε καὶ τὰς εἰς τὸ μνημεῖον ἀναγκαιούσας ἐπισκευὰς καὶ διαρρυθμίσεις, ὅπως καὶ τὸν καλωπισμὸν αὐτοῦ διὰ νέων τοιχογραφιῶν, ἐκείνων δηλαδὴ, πού ἀποτελοῦν σήμερον τὸ παλαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν καὶ αἱ ὁποῖαι ἀντικατέστησαν ἴσως τὰς ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων καταστραφείσας.

Συνοψίζοντες ὅσα ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω διὰ μακρῶν, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ὀπισθοδόμου τοῦ Παρθενῶνος σωζόμενος πύργος, διαδεχθεὶς παλαιοχριστιανικὸν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ὑπάρχον κτίσμα, πιθανῶς Βαπτιστήριον, ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὅποτε ἔγιναν αἱ ἐπ' αὐτοῦ τοιχογραφίαι, ἐκτίσθη δὲ πιθανώτατα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, εὐθύς μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1018 ἐπίσκεψιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου εἰς τὰς Ἀθήνας. Ὁ πύργος οὗτος ἀσφαλῶς δὲν ἐκτίσθη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κωδωνοστάσιον. Ἡ ἐντὸς αὐτοῦ ἐλικοειδὴς κλίμαξ ὠδήγει εἰς τὸν χώρον τὸν ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου τοῦ ἀρχαίου μνημείου, ὁ ὁποῖος εἶχε διαμορφωθῆ εἰς σκευοφυλάκιον καὶ βιβλιοθήκην, ἀνοιγένης διὰ τὸν φωτισμὸν του μεγάλου παραθύρου εἰς τὸ τύμπανον τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

1 ΓΛΥΚΑΣ, (Bonn) IV, σ. 578 κ. ἐξ.:... ἐν Ἀθήναις γενόμενος, καὶ τὰ τῆς νίκης εὐχαριστήρια τῇ Θεοτόκῳ ἀποδούς, καὶ ἀναθήμασι πολλοῖς λαμπροῖς καὶ πολυτελεῖσι κοσμήσας τὸν ναόν, ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Πανομοιούτως καὶ εἰς τὸν ΚΕΔΡΗΝΟΝ (Bonn), Β', 475. ΖΩΝΑΡΑΣ (Bonn), τόμ. III, XVII, 9, σ. 566:... εἰς

Ἀθήνας ἀφίκετο, θύσων τῇ Θεοτόκῳ τὰ χαριστήρια καὶ ἀναθέμενος τῷ ναῷ πολλὰ καὶ πολυτελῆ ἐπανάξεν εἰς τὴν ὑπερκειμένην τῶν πόλεων.

2 GREGOROVIVUS, ἔ. ἀ. I, 232.

3 LABORDE ἐν RA 1847 I, 55, σημ. 4.

4 *Ε. ἀ. 233.